

KAINUUN KONSONANTIT

Alpo Räisänen *Kainuun murteiden äännehistoria II. Konsonantisto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 699. SKS, Helsinki 1998. 240 s. ISBN 951-746-036-8.

Arvioidessaan Alpo Räisäsen vuonna 1972 ilmestynyttä väitöskirjaa R. E. Nirvi (1973: 181) toivoi saavutukselle pikaista jatkoa. Kakkososa jäi kuitenkin arvioijalta näkemättä, sillä ymmärrettävästi Räisänen piti professorinvirassaan välttämättömänä keskittyä muuhunkin kuin dialektologiaan. Väli vuosina valmistui silti joukko murrekirjoja, ja lykkääntymisen pe-

rimmäisenä syynä saattoikin olla pyrkimys monografian täydellisyyteen. Tällainen epäily ainakin tulee mieleen nyt, kun lukee viime vuonna julkaistua Kainuun murteiden äännehistorian konsonanttiosaa.

Vokaaliston tavoin konsonantistonkin aineisto on valtaosaltaan peräisin Räisäsen vuosina 1959–69 tekemiltä keruumatkoilta, mutta litteraatteja on tällä kertaa seitse-

misenkymmentä tuntia enemmän. Näytejaksoihin onkin huolellisesti valittu rikasta, paikoin yllättävänkin vanhakantaiselta vaikuttavaa murretta. Esimerkistöä on kiitettävän runsaasti. Monipuolisuuteen on ohjannut jo alueellisen ja tyypeittaisen jakauman dokumentointi, mutta tietenkin lukijalle välittyy puhekatkelmista monenlaisia kommentoimatta jääviä seikkoja. Sitä paitsi on muistettava, että tällaisia aineistoja hyödynnetään jatkuvasti nykyisissä ja varmaan myös kenenkään arvaamattomissa tulevaisuuden tutkimuksissa.

Sinänsä konsonanttiosan dispositio on harkitun selkeä. Joskus käsitellyä rikkovat kuitenkin viittaukset ykkösosaan. Kovin käytännölliseltä ei tunnu esimerkiksi astevaihtelun kehityksen seuraaminen lukemalla kahta kirjaa rinnakkain, mihin Räisänen lukijaansa kehottaa. Asetelma syntyy tietenkin väistämättä jo silloin, kun äännehistoria päätetään julkaista kahtena osana. Asiat löytyvät joka tapauksessa nytkin totunnaisista kohdistaan, sellaisetkin kuin nimi *enklanti nk*-yhtymän radikaalista astevaihtelusta sekä metateettinen *nilja* 'linja' ja alkuaan dissimilaatioon perustuva *juha nieta* 'Juha Mieto' sananalkuisista konsonanteista mutta *niljus* 'Lilius' sanansisäisten nasaalien ja likvidain dissimilatiotapauksista.

Yleisgeminaatiosta on erotettu peräti viisi kestoastetta. Menettelyyn on ollut suoranainen pakko, koska osassa aluetta sanamuodon merkitys saattaa määräytyä minimaalisen kvantiteettieron perusteella (esim. *tulloo* 'tulee' – *tulloo* 'tullee'). Räisänen suhtautuu kuitenkin tällaisten kestojen havainnoinnin luotettavuuteen varauksellisesti, sillä ero on hänen mukaansa fonemaattinen vain osassa alueen murteita. Selvennystarpeesta kertovatkin muun muassa *tulleenoo* ~ *tuleno* -tyyppiset potentiaalit. Kainuussakin sekä yleis- että erikoisgeminaatio voivat toteutua myös sanojen rajalla,

nähtävästi säännöllisten geminaatiomuotojen heijastumana joskus lyhyenkin vokaaalin edellä (*seššoli*, s. 18).

Hyvin seikkaperäinen ja sisällökäs on radikaalia astevaihtelua käsittelevä luku. Asteyleistymien avulla Räisänen havainnollistaa kvalitatiivisen vaihtelun pitkällistä passivoitumista, josta vanhimmat oireet ovat ehkä jo tuhannen vuoden takaa (*matikka, lutikka*). Tosin aineistossa on merkkejä päinvastaisestakin — ilmeisesti paradigmatkoheesioon nojaavasta — tendenssistä (esim. ruotsin *driv*-originaalista on päästyvaihteluun *riive* : *riipeen*). Kainuussa vaihteluttomuus ei kuitenkaan yllä yhtä pitkälle kuin pohjalaismurteissa, vaikka näistä vaikutteita on saatukin. Vaihteluttomiksi jäävät vanhoja fonotaktisia ehtoja yhä heijastavien sanamuotojen (esim. *tuhkan*; *heinikoehen*, *perinnoeneen* 'perintöineen', *ajetuita*) lisäksi muun muassa muista kielistä, naapurimurteista ja yleiskielestä saadut lainat (esim. *liekan*; *ratan* 'rautatien', vaikka vanhastaan *raan* 'tien'), läheiseen lekseemiin tavalla tai toisella tukeutuvat vartalot (*etempänä* kuten *likempänä*; *nuorempuus* kuten *nuorempi*) sekä erilaiset vahva- tai heikkoasteiset yleistymät (*entistä* pro *ennistä*) ja kiteytymät (*uhasta teki*, *uhamperästä* 'uhitellen'). Samalla ilmenee pyrkimystä oudolta tuntuvien heikkoasteisten muotojen väistelyyn; esimerkiksi onnessa on *väkä* mutta ahraimessa *väkäset* tai *väkäsime*t ja entisestä poikkeavan selityksen saa myös *vit(t)iin* 'vidin'. Tämänkaltaista kielenkäytön luontevuushakuisuutta on murretutkimuksissa yleensä käsitelty niukahkosti, mutta syynä saattaa hyvinkin olla se, ettei systemaattinen tarkkailu välttämättä tuota runsaita tuloksia. Paikoin ikäysmenetelmänä on kulttuurihistoriallinen tietämys; esimerkiksi *ruuki* liittyy 1800-luvun rautaruukkeihin ja *ryyki* vielä vanhempaan tervanpoltoon.

Lukuisissa kohdin Räisänen testaa ai-

neistonsa avulla eri ilmiöistä annettuja selityksiä. Radikaalin astevaihtelun tarkastelu paljastaa, että *kuolta, nieltä* -tyypin nykyinen yleisyys selittyy morfologisesta selvennystarpeesta (*niel-tä, niel-ten* kuten *juos-ta, juos-ten*) eikä ainakaan enää *kieltä* 'kieltää' -tyyppisistä konsonanttivartaloista, *akkoilla*-tyyppi on ainakin Kainuussa yleisgeminaatiosta riippumaton ja lainoihin saatu vaihtelu *kööki ~ kyökki* perustuu astevaihtelun silloiseen murteittaiseen tilaan eikä niinkään lainanantajakielen variaatioon.

Merkittäviä havaintoja sisältyy myös laajaan lukuun, jossa tarkastellaan suffiksaalia astevaihtelua. Monikon 2. persoonan imperatiivimuotojen uudelleenjäsentymisestä kertoo muun muassa *lähteäte*-tyypin sandhi. *Työ*-pronominin alueella pääte on kahdentumainen (*lähteätes syömään*) mutta *te*-pronominin alueella vokaaliloppuinen (*lähteäte syömään*). Kenttämuistiinpanoissa pääte onkin usein hahmotettu yksiselitteisesti pronominiksi (*lähteä te syömään*). Räisänen joutuu toteamaan senkin ilmeisesti imperatiivijärjestelmän muutoksista ja asutushistoriasta johtuvan oikun, että Kainuussa esiintyy imperatiivin monikon 2. persoonan sekä yksikön ja monikon 3. persoonan kieltomuotona tyyppi *elekeä, elekään antaku*, mutta murteesta puuttuukin vastaava myönteinen *antakuun*, jota on pidetty edellisen lähtökohtana (Leskinen 1970: 196).

Kielteinen liitepartikkeli on Räisänen mukaan syntynyt länsimurteiden interrogatiiveissa *kuka* : **ketäyä* : **kelläyä, mikä* : **mitäyä* : **missäyä* eikä niihin sisälly *hAn*-liitepartikkeliä, kuten aiemmin on ajateltu. Tällainen liitteen jäljittäminen pariin suurtaajuiseen lekseemiin on kielihistoriallisesti kiinnostava ja selityksenä vahva. Tarkemmin Räisänen on eritellyt asian Virittäjässä (1996: 375–384), ja äännehistoriassakin sitä olisi voinut valaista vähän nykyistä laueammin. Lukija ei nimittäin artikkeliin

tutustumatta ehkä heti ymmärrä, miksi savolaismurteiden *kAAAn*-liite palautuu kuitenkin *h*:lliseen asuun. *kAAAn*-liitteen historiaan kytkeytyy myös kysymys vastaavan myönteisen liitepartikkelin käytöstä kielteisissä yhteyksissä. Räisänen pitää Matti Mäkelän (1993: 136) tavoin ilmiötä vanhana mutta korostaa nimenomaan lähekkäisen tyyppiparin *antannae^x – ei antannaa^x* osuutta, koska Pohjois-Karjalaa lukuun ottamatta kielteisenä esiintyy vain allomorfi *-i^x*.

Imperatiivimuotojen ja liitepartikkeliensä lisäksi suffiksaalin astevaihtelun yhteydessä on selvitelty muun muassa partitiivin ja genetiivin sekä preesensin yksikön ja monikon 3. persoonan päätevarianttien jakaumaa. Yksitavuisten verbien monikon 2. persoonan muodoissa on vielä säilymiä varsinkin karjalan kielelle ominaisesta imperfektityypistä *saita* 'saitte', josta preesenstunus siis puuttuu. Tyypistä *antauta* 'annettua' Kainuun murteissa on jäänteitä ja omaperäisiä edelleenkehittyviä: *lähteötä* ja *i*:llinen *syntyitä* 'synnyttyä', joka hahmotetaan Räisänen mukaan monikolliseksi, ablatiivimuotoiset *syntyiltään* ja *poikiultaan* sekä 1940-luvulla kirjatut *poekiutta, lähtöyttä*, jotka näyttävät *poikius, lähtöys*-muotojen partitiiveilta.

Tavanomaiseen tapaan *ts*-yhtymän ja tavunloppuisten klusiilien käsittely keskittyy paljolti yksityisten sanojen ongelmiin. Sanansisäisten spiranttien yhteydessä on yksityiskohtaisesti esitelty illatiivin muodostusta. Illatiivin *hen*-pääte on siirtynyt genetiiviinkin, mutta Kainuussa sijat pyrkivät pysymään erossa toisistaan (gen. *huoneihen ~ huoneijjen* — illat. *huoneihen ~ huoneihin*). Vanhojen asiakirjojen perusteella Räisänen päättelee, että moniin vokaaliston vaihtelusuhteisiin vaikuttanut vokaalien välisen *h*:n kato on alkanut 1700-luvun alussa.

Imperfektien *ti ~ si* -vaihtelusta on havainto, että *si*-loput pyrkivät ohjautumaan

nimenomaan konsonanttivartaloisiin sanoihin, esimerkiksi *koataan* 'kaadetaan' — *koasi*. Kuusamossa esiintyy *kunta*-sanan monikossa muistakin kielimuodoista tuttu *s*:llinen *kunsissa*, mutta suhteen *muurmansissa* 'Murmanskissa': *muurmannir rata* yhdistäminen suoraan tähän tuntuu rohkealta. Harhaanjohtava on sivun 117 ilmaus » — — Kuhmossa ja joskus Sotkamossakin kuulee *läksi*-muotoa». Jäljempänä (s. 119) on näet nimenomainen huomautus, että sanan kaikki *si*-tapaukset ovat yksikön (tai harvoin monikon) 1. persoonan muotoja ja 3. persoona on aina tyyppiä *lähti(vät)*.

Paikoin Kainuussa esiintyy vielä säilyneenä alkuperäinen monikon 1. persoonan päätteasu *-mA*, josta preesensin tunnus siis puuttuu. Kehitys ilmenee yhä seuraavanlaisena tyyppisarjana: Vanhin on vahva-asteinen ja yksinäis-*m*:llinen *tekimä*, seuraava vahva-asteinen mutta jo geminaatta-*m*:llinen *tekimmä* ja nuorin heikkoasteinen ja geminaatta-*m*:llinen *teimmä*. Seuraavaksi päätteelliset muodot syrjäytyvätkin sitten passiivin tieltä. Myös superlatiivi on Kainuussa osin vielä yksinäis-*m*:llinen, ja siinä on meneillään kehitys *suurimie* > *suurimmie* > *suurimpie*. Muita sanansisäisten soinnillisten konsonanttien yhteydessä käsiteltyjä ilmiöitä ovat muun muassa pikapuhemuodot, omistusliitteet, järjestysluvut (*neljänsi* ~ *neljäsi*), erittäin yleinen konsonanttivartaloinen essiivi, potentiaalinen preesens, tyyppi *kuumma* 'kuuma' (mahdollinen jopa *ruumma* 'struuma'), eräät nasaalien ja likvidain lyhentymät, dissimilaatiot sekä *m* ~ *v* -vaihtelu.

Sananloppuiset konsonantit on käsitelty perin pohjin sekä äänneympäristöittäin että muotoryhmittäin. Kerrankin saa kunnollisen kuvan siitä, millaisissa partikkeleissa on kahdennus, millaisissa *-n* ja millaisissa molemmat. Nyt on tarjolla myös laskelmia, nimittäin vokaalin etisen *-n*:n pitäjittäisistä ja aktiivin 2. partisiipin pitä-

jittäisistä ja vartalotyypeittäisistä jakaumista. Jälkimmäisistä selviää essiivimuotoisen partisiipiston kolmitavuisuuspyrkimys (*tuonunna*, *antanna* eikä niinkään *tuona*, *antanunna*).

Loppukonsonanttien erittelystä paljastuu myös todellinen löytö. Translatiivissakin on kahdennusta, erityisesti peräpohjalaismurteiden naapuristossa. Aiemmin sija on ollut normaaliin tapaan aina vokaaliloppuinen molemmissa murteistoissa, ja Räisänen arveleekin kahdennuksen syntyneen hyperkorrektina analogiana. Kummallisinta on kuitenkin se, että muuten savolaista kahdennusjärjestelmää käyttävillä translatiivi noudattaakin peräpohjalaista kaavaa, toisin sanoen kahdennus on yleensä vain klusilien ja *s*:n edellä. Tällainen sandhin kaksijärjestelmäisyys on teoreettisesti erittäin kiinnostava, varsinkin kun vastaavaa ei tiedäkseni ennestään tunneta mistään.

Tutkimusaineisto on poimittu 1870–90-luvulla syntyneiden puheesta. Silti paikoin on havaintoja polvittaisista eroista; nuorempien puheelle ovat leimallisempia esimerkiksi tyypit *suvantoja* pro *suvannoeta*, *antakoa* pro *antoa*, *antaat* 'antavat' ja *seki*^x ~ *seki* pro *sehi*^x. Joskus on mainittu yksilöllisenkin piirre, esimerkiksi *puohkii* pro *puoskii*; vielä tärkeämpiä ovat tietysti sellaiset idiolektianalyysit kuin sananloppuisen *k*:n säilyminen ja juuri mainittu translatiivin rajallinen kahdentumakaava. Aivan piiloon ei jää lapsenkielen tutkija Räisänenkään, vaikka esimerkit eivät välttämättä ole Kainuusta. Paradigmakoheesiosta hän on esittänyt suhteet *mennään Juvalle* : *Jupa*; *mennään tätä kautta* : *tämä on se pitempi kausi*.

Aineistonsa ilmiöitä selittäessään Räisänen liikkuu hyvin monella tasolla — laajoista järjestelmistä pienempiin verkostoihin ja yksityisiin sananmuotoihin. Syiden ja analogialähteiden kirjo on lähes uskoton. Tällaiseen ei tietenkään riitä alan hallinta, vaan tarvitaan välttämättä myös ai-

neiston luonteen sisäistämistä. Räisänen ei hevin tyydy leimaamaan vaihtelua vapaaksi vaan pyrkii keinolla tai toisella paljastamaan varianttien työnjaon. Vapaasti jäävät hänen käsittelynsä jäljiltä sentään toistaiseksi vaihtelevaan jotkin variaatiot, etenkin foneettiset. ■

JOUKO KOIVISTO

Suomen kielen laitos,

Jyväskylän yliopisto,

PL 35, 40351 Jyväskylä

Sähköposti: *koivisto@campus.jyu.fi*

LÄHTEET

- LESKINEN, HEIKKI 1970: Imperatiivin muodostus itämerensuomalaisissa kielissä I. Suomi. Suomi 115:2. SKS, Helsinki.
- MÄKELÄ, MATTI 1993: Suomen murteiden *kin* ja *kaan, kään* -liitteet. Morfologia ja leksikko. SKST 591. SKS, Helsinki.
- NIRVI, R. E. 1973: Kainuun murteiston vokaalien historiaa. – Virittäjä 77 s. 175–181.
- RÄISÄNEN, ALPO 1972: Kainuun murteiden äännehistoria I. Vokaalisto. SKST 307. SKS, Helsinki.
- 1996: Suomen *kAAn*-liitteen alkuperä. – Virittäjä 100 s. 375–384.